

ГЛАВА 2

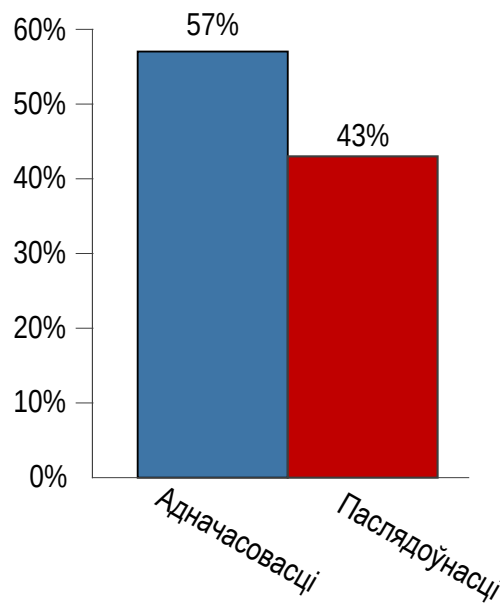
ТЫПЫ ЭЛІПТЫЧНЫХ КАНСТРУКЦЫЙ СА СТРУКТУРНЫМ КАМПЕНСАТОРНЫМ КАМПАНЕНТАМ

2.1 Поліпрэдыкатыўны тып

У сінтаксічнай сістэме беларускай мовы шырока функцыянуюць складаныя сінтаксічныя канструкцыі з эліпісам выказніка, якія кваліфікуюцца намі як поліпрэдыкатыўны тып (было прааналізавана 2777 адзінак). Поліпрэдыкатыўны тып падзяляецца на відавныя класы ў адпаведнасці з тыпалагічна істотнай прыкметай – спосабам кампенсацыі сэнсу сказа. У дадзеным выпадку ў якасці параметра відавой класіфікацыі выступае сінтаксічная сувязь (паратаксічная або гіпатаксічная) і спосаб яе выражэння – імпліцытны або экспліцытны. Відавочна, што ў якасці кампенсацыйнага кампанента ў падобных канструкцыях выступаюць наступныя фактары: канстантная маркіроўка семантыкі або монафункцыянальны характар паказчыка семантыкі ў адной з прэдыкатыўных частак, анафарычная адсылка да кампанента адной з прэдыкатыўных частак або да прэдыкатыўнай часткі ў цэлым, узаемадзеянне кампанентаў з рэфэрэнтным значэннем пры супраціўных адносінах, даданыя часткі, што выконваюць ролю разгорнутага дапаўнення або акалічэння ў адносінах да эліпсаванага выказніка галоўнай часткі (пры аб'ектных або акалічальных адносінах). Не ўсе выяўленыя намі фактары абумоўлены структурнымі асаблівасцямі сінтаксічнай адзінкі – яе поліпрэдыкатыўным характарам. Канстантная маркіроўка семантыкі і монафункцыянальны характар паказчыка семантыкі выступаюць кампенсацыйным кампанентам і ў структуры простых сказаў. Аднак адметнасць аналізуемых канструкцый заключаецца ў тым, што ўзаемадзеянне кампанентаў ажыццяўляецца на аснове сінтаксічных сувязей і адносін, што ўласцівыя поліпрэдыкатыўнай сінтаксічнай адзінцы. Лічым мэтазгодным у якасці асноўнага параметра прыцягнуць кампенсацыйную прыкмету, а класіфікацыю праводзіць на аснове сінтаксічных сувязей і адносін, што ўласцівыя поліпрэдыкатыўным адзінкам з эліпісам дзеяслова. Гэта дазволіць не толькі выявіць структурную тыпалогію аналізуемых адзінак, а і зрабіць іх відавую градацыйную класіфікацыю.

Імпліцытна-паратаксічны від (518 адзінак). У складаных канструкцыях імпліцытна-паратаксічнага віду з эліпісам дзеяслова сінтаксічныя адносіны і структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне аналагічныя складаным сказам экспліцытна-паратаксічнага віду. Адметнасць іх заключаецца ў характары сінтаксічнай сувязі паміж часткамі (імпліцытны).

Паміж *спалучальнымі* часткамі складанага сказа імпліцытна-паратаксічнага віду з эліпісам дзеяслова рэалізуюцца адносіны адначасовасці і паслядоўнасці (рысунак 2.1).

Рысунк 2.1. – Поліпрэдыкатыўны імпліцытна-паратаксічны від са спалучальнымі часткамі

Адносіны *адначасовасці* (57 %) назіраюцца часцей у канструкцыях з канстантнай маркіроўкай семантыкі, пры гэтым эліптычнымі могуць быць усе часткі: *У небе – сонца, пад гарой – крынічка* (А. Грачанікаў); *Пах сена з-пад наветкі – // Сляды наўкол і скрозь* (М. Стральцоў); *На зары – толькі дрэў трапятанне, на зары – толькі водбліск зор* (Т. Бондар); *Там – самалёты ў вышыні, // Тут – танкі моцнае брані* (А. Пысін).

Адносіны *паслядоўнасці* (43 %) назіраюцца выключна ў канструкцыях з выразна маркіраванай семантыкай: *Рукавы – аж на локці, // Сякеры – з-пад павеці* (С. Законнікаў); *Абмінуў маё сяло навальнічны гром. // Мяне ў поле павяло, // Я ўжо – за сялом* (А. Бялёвіч) або з кантэкстуальным эліпсісам: *Алена крыху паспала і пайшла дахаты, хутка і Міхась – за ёй следам* (П. Галавач). Паміж часткамі ў падобных сказах часам усталёўваюцца розныя сэнсавыя адценні: умоўна-выніковыя: *Якую ні вазьмі з цытат – // Свайго ні кроплі... плагіят* (А. Бачыла); *Надыдзе вечар – танцы да відна...* (А. Бачыла); *І кій у бой пускаў – шары насустрач* (А. Пысін); *Няма цябе – няхай тады і пекла* (М. Трухан); *Надарыцца часіна – суровы самасуд* (З. Дудзюк), прычынна-выніковыя: *Патэнт возьмем – цацкі з наветра* (М. Матукоўскі); *Абы свята – ён на ігрышчах* (М. Гарэцкі); *Прыйшла ў бальніцу – яе адразу ў родзалу* (Г. Багданава).

Фармальныя паказчыкі дазваляюць кваліфікаваць такія сказы як імпліцытна-паратаксічны від, хоць пры гэтым назіраюцца рысы пераходнага характару.

Паміж *супастаўляльнымі* (38 %) часткамі імпліцытна-паратаксічнага віду часцей назіраюцца адносіны ўласнага *супастаўлення* (72 %). Названыя адносіны ўласцівыя канструкцыям, у якіх паказчык семантыкі набывае монафункцыя-

нальны характар: *Чорнай хмаркай – коней грывы, // Вэлюм – птушкай трапяткой* (С. Законнікаў); *Мы не толькі суседзі, ты – замест брата* (А. Марчук); *Яна ім слова, яны дзесяць у адказ* (Г. Багданава) або з кантэкстуальным эліпсісам: *Лес часамі загараецца ад перуна, // Любоў – ад мімалётнага позірку, // Сляза – ад болю* (Максім Танк); *Пахлі кменах рукі, // Мятай – валасы* (Р. Барадулін); *За раницай надыдзе вечар, // Пасля сухменю – спорны дождж* (А. Астрэйка); *Не было ні песень, ні прызнанняў – // Толькі жоўты месяц між прысад, // Толькі зорнай хвалі калыханне, // Толькі сіні-сіні твой пагляд* (Р. Барадулін).

Імпліцытна-паратаксічны від канструкцый выражае супраціўныя адносіны (12 %) толькі пры ўмове ўзаемадзеяння кампанентаў з рэфэрэнтным значэннем: *Адзін жыццё тараніць, // Другі – абы, абы...* (П. Панчанка); *Вайна – на ўсход, // На захад – Янка, // Далей ад фронту, ад вайны* (А. Бялёвіч); *У словах – мёд, нутро вушакі* (З. Бядуля); *У веселосці – не з табой, // З табой – у роздуме, у скрусе* (А. Разанаў) або ў канструкцыях з кантэкстуальным эліпсісам: *І млосна думкам стала, // Сэрцу – гарачэй* (Л. Дранько-Майсюк).

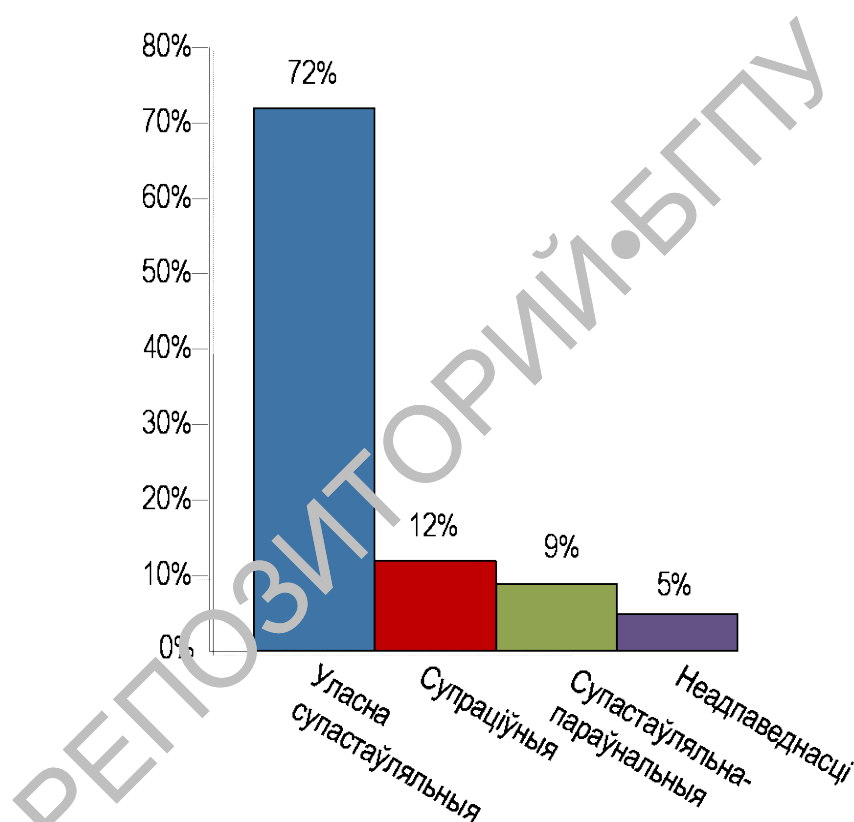
Эліпсіс дзеяслова ў складаных імпліцытна-паратаксічных сказах з супастаўляльна-параўнальнымі адносінамі (9 %) магчымы толькі ў выключна рэдкіх канструкцыях з кантэкстуальным эліпсісам. *Быццам зары ці траве патрэбны хімічныя фарбы, грому – літаўры і рубіны* (Максім Танк) або ў канструкцыях з канстантнай маркіроўкай семантыкі: *Яблыкі духмяныя спелі у садах, хлопцы удалыя – у далёкі шлях* (П. Броўка); *Птушкі – у вырай, хлопцы – у войска* (І. Канановіч); *Птушаняты – у гняздо, дзеці – да маці* (Л. Калюга). Гэта тлумачыцца тым, што супастаўляльна-параўнальнымі адносінамі ахопліваюцца выказнікі частак складанага сказа. Калі выказнік у адной ці ў дзвюх частках эліпсуецца, то сінтаксічныя сувязі і адносіны нейтралізуюцца, і ўзаемадзеянне пачынаюць даданыя члены сказа. Гэта ў сваю чаргу можа прыводзіць да пераразмеркавання семантыка-сінтаксічных функцый кампанентаў, і сказ можа набываць іншы статус. Напрыклад, эліпсіс дзеяслова ў канструкцыі тыпу *У садзе расцвітае каліна, у хаце надростае дзяўчына – У садзе – каліна, у хаце – дзяўчына* змяняе семантыку актыўнага дзеяння на семантыку статальнай лакалізацыі. Значыць, эліпсіс дзеяслова магчымы толькі ў канструкцыях, дзе структурна-семантычныя кампаненты захоўваюць саматоеснасць пры любых сінтаксічных умовах.

Адносіны неадпаведнасці выражаюцца надзвычай рэдка (5 %). Гэта тлумачыцца тым фактарам, што адносіны неадпаведнасці выражаюцца на аснове лексіка-граматычнага ўзаемадзеяння прэдыкатаў (часцей) або даданых членаў сказа (радзей): *У сэрцы і алах, і Магамет, // У небе – сцягі натаўскіх краінаў* (Л. Дранько-Майсюк); *Пачатак кастрычніка, на дрэвах жа – ні лістка* (С. Грахоўскі).

Статыстычныя даныя адносна наяўнасці ў сінтаксічнай сістэме беларускай мовы складаных імпліцытна-паратаксічных сказаў з эліпсісам дзеяслова маюць наступны выгляд. Часцей за астатнія назіраюцца канструкцыі са спалучальнымі

часткамі (62 %), сярод якіх высокую ступень частотнасці маюць канструкцыі з адносінамі адначасовасці (57 %) і (радзей) паслядоўнасці (43 %). Сярод канструкцый з супастаўляльнымі часткамі (38 %) часцей назіраюцца адносіны ўласнага супастаўлення (72 %), супраціўныя (12 %), супастаўляльна-параўнальныя (9 %), неадпаведнасці (5 %) (рысунак 2.2).

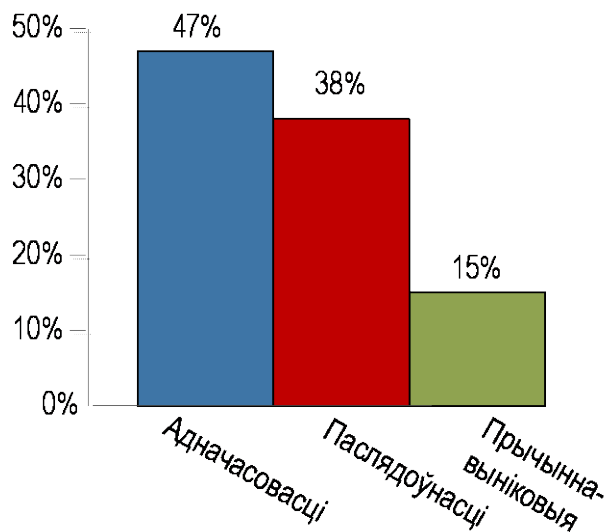
Экспліцытна-паратаксічны від (497 адзінак). Да экспліцытна-паратаксічнага віду мы адносім поліпрэдыкатыўныя сінтаксічныя адзінкі з эліпсісам дзеяслова з раўнапраўнымі прэдыкатыўнымі часткамі і экспліцытным спосабам выражэння сінтаксічнай сувязі. У падобных канструкцыях прэдыкатыўныя часткі маюць спалучальны (37 %), супастаўляльны (35 %), далучальны (19 %), пералічальна-размеркавальны (10 %) характар.

Рысунак 2.2. – Поліпрэдыкатыўны імпліцытна-паратаксічны від з супастаўляльнымі часткамі

Экспліцытна-паратаксічны від канструкцый з эліпсісам дзеяслова са **спалучальнымі** часткамі прадвызначае адносіны адначасовасці (высокачастотныя)¹ (47 %), паслядоўнасці (38 %) і прычынна-выніковыя (15 %) (нізкачастотныя) (рысунак 2.3)¹.

¹ Крытэрыем падзелу на высока- і нізкачастотныя структурныя віды выступае паказчык p . Сярэдняя частата структурнага віду вылічваецца па формуле $p = \frac{100\%}{n}$, дзе n – колькасць структурных відаў унутры аднаго тыпу.

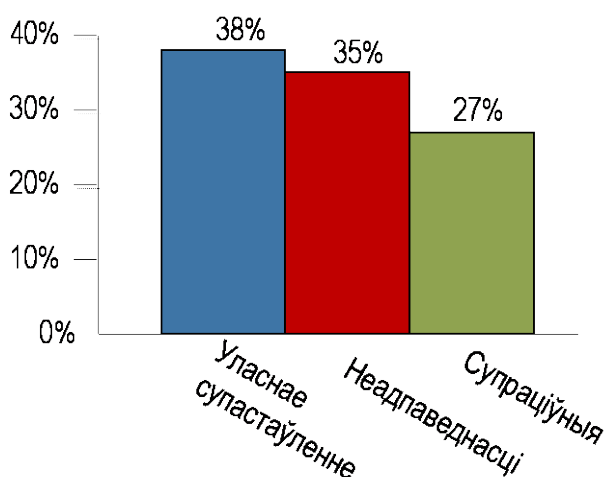
Рысунк 2.3. – Поліпрэдыкатыўны экспліцытна-паратаксічны від са спалучальнымі часткамі

Структурныя часткі экспліцытна-паратаксічнага віду з адносінамі адначасовасці маюць канстантна маркіраваную або злучную семантыку (указваюць на статальную лакалізацыю аб'ектаў): *Стагоў дванаццаць ў цішыні, і зоранькі праз дах* (А. Вялюгін); *А побач ты ў перагасічным змроку, // Для камяністых сцен, // І музыка ў любым тваім уроку*; *Настаўнік мой Верлен* (Л. Дранько-Майсюк). У адзінкавых выпадках прэдыкатыўная частка можа адмяжоўваць семантыку руху ад семантыкі перемешчэння: *І граматы былі, і прэміі, і ў вобласць на злёт перадавікоў* (Г. Марчук).

Адносіны паслядоўнасці ў поліпрэдыкатыўных канструкцыях з эліпсісам дзеяслова рэалізуюцца на аснове лексічнага напаўнення сінтаксічных пазіцый галоўнай і даданай частак: *Трэба ў горад – бярэш палку і айда. Дваццаць кіламетраў – за тры з паловай гадзіны, і ты – у горадзе* (В. Быкаў); *Яшчэ хвіліна, і – на допыты* (А. Вялюгін); *Яшчэ паўкроку – і вярста // Сканала у мальбе* (Я. Янішчэў); *Яшчэ імгненне – і няма // Ні музыкі, ні цітраў* (Л. Дранько-Майсюк).

Прычынна-выніковыя і ўмоўна-выніковыя адносіны назіраюцца ў поліпрэдыкатыўных канструкцыях пераходнага тыпу, якія на аснове фармальных паказчыкаў мы адносім да экспліцытна-паратаксічнага віду: *Свісне бура – і сенцы, і дах у вадзе* (З. Бядуля); *От выйшла такая справа, і адразу да цябе* (С. Баранавых); *Гумно было адчынена насцеж, і Сцёпка, не мінаючы, – у яго* (А. Якімовіч); *Тут дастаткова запалкі, іскры, і будзе выбух* (Г. Багданава); *Пара рысак – і панарама. // Пара фарбаў – і ўся палітра* (Г. Каржанеўская).

Экспліцытна-паратаксічныя канструкцыі з **супастаўляльнымі** часткамі рэалізуюць адносіны ўласнага супастаўлення (38 %), неадпаведнасці (35 %) супраціўныя (27 %) (рысунк 2.4).

Рысунак 2.4. – Экспліцытна-паратаксічны від з супастаўляльнымі часткамі

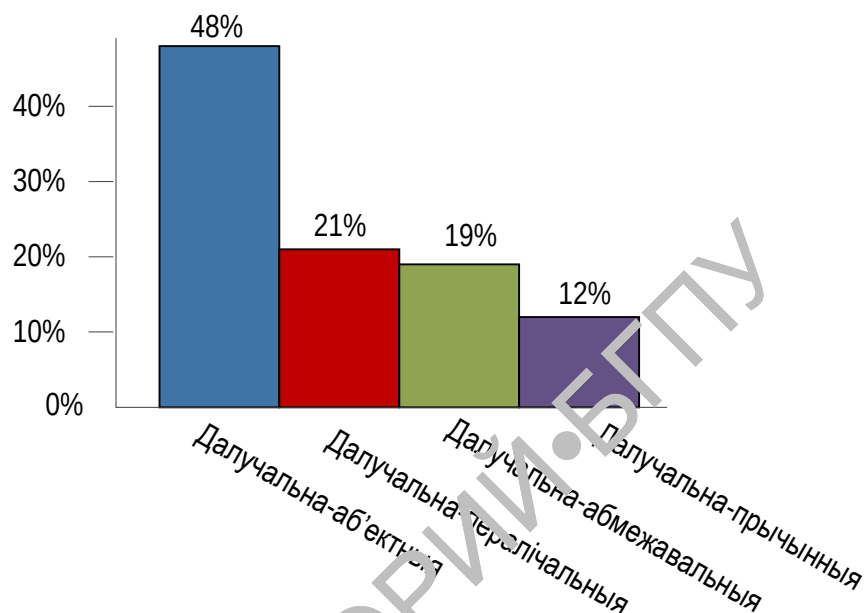
Адносіны ўласнага супастаўлення магчымыя выключна пры ўмове тоеснасці прэдыкатаў або канстантнай маркіроўцы семантыкі: *Вакол цэрквы, а на іх – званы* (І. Чыгрынаў); *Па-над ракой – сосны, горы і горад, а ў горадзе – гмах пад самыя зоры* (В. Таўлай); *Гадамі не цураўся, // А сёння – за парог* (А. Грачанікаў); *Ты слова, а я – два* (Л. Калюга); *У вушах – вісклівы Наташын смех, а ў душы – сумны голас Марыі Нілаўны* (А. Кулакоўскі) або ў канструкцыях з кантэкстуальным эліпсісам: *Над імі – неба оўгало, а зоры – званкамі* (А. Грачанікаў); *У грудзях замірае дыханне, а на вуснах – экспромтны куплет* (Р. Баравікова); *Зноў крокі робяцца больш бодзёрымі, а твары менш сумнымі* (С. Кавалёў); *За смехам бывае пустэча, а ў сумных вачах – чалавечнасць* (Л. Геніюш).

Адносіны неадпаведнасці ўласцівыя канструкцыям з іменным прэдыкатам у адной з частак: *Адыход красавіка, // А на дрэвах – ні лістка* (А. Пысін); *Вывучаем вас праз перыскопы. Сытыя, а вечна пра вайну* (П. Панчанка); *Адна яна ў вас... Прывыкла толькі пра сябе думаць, а цяпер талакою трэба* (А. Жук).

Супраціўныя адносіны назіраюцца паміж прэдыкатыўнымі часткамі, дзе супрацьпастаўляюцца рэфэрэнты: *Не надта шчодрыя на хлеб палі, // Затое для душы – лясы, узгоркі* (С. Законнікаў); *Пытанні, пытанні, пытанні, а адказу на іх – ніводнага* (І. Новікаў) або прэдыкаты: *Ухватаў! Не кіпяціся! Чалавек, можа, к табе ад усяе душы, а ты...* (А. Макаёнак); *Я табе як сябру, а ты...* (Т. Бондар).

Далучальныя часткі з эліпсісам дзеяслова (рысунак 2.5) магчымыя ў канструкцыях, дзе адна з частак мае канстантную маркіроўку семантыкі, а паміж часткамі выражаюцца пераважна адносіны далучальна-аб'ектныя: *За невялічкай паласой лесу – паляна, і там жа, побач з ёй, – малады дубоўнік* (І. Стадольнік); *На дубе тым – дванаццаць гнёздаў, // І ў кожным – птах* (А. Грачанікаў); *Над хатамі – вясёлыя шпакоўні, // А ў хатах – аржаного хлеба пах* (Г. Бураўкін), далучальна-пералічальныя: *На кустах сям-там – пажоўклае лісце, ды і ў траве яго – нямала* (Я. Васілёнак), далучальна-абмежавальныя: *Школы толькі ў трох*

вёсках, ды і тыя збіраюцца закрыць («Настаўніцкая газета»), далучальна-прычынныя: *На вуліцы завіруха, таму дзеці ў хаце* (Л. Геніюш) або ў канструкцыях, дзе семантыка ў далучальнай і далучаемай частках ідэнтычная за кошт паўтору лексічна тоесных кампанентаў (у тым ліку ў розных сінтаксічных пазіцыях): *Загадае, раскамандуе работу паміж усіх, і сам разам з усімі* (С. Баранавых).

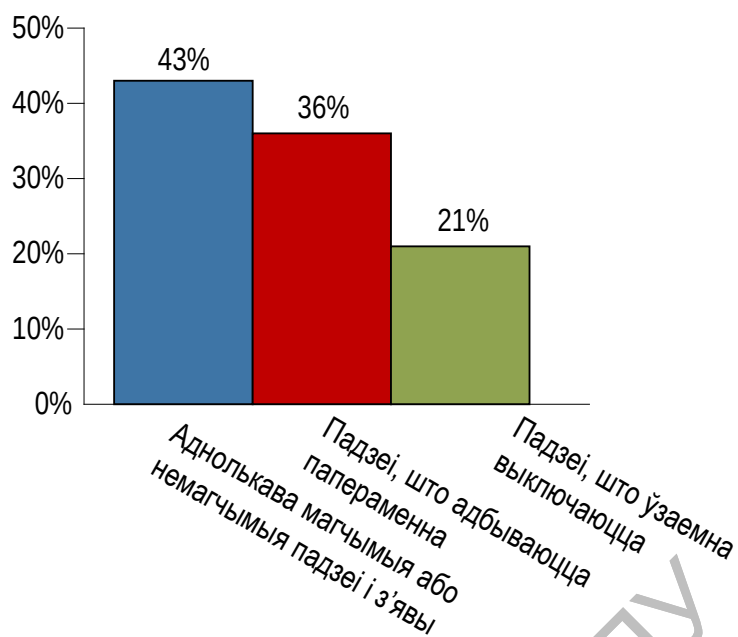

Рысунк 2.5. – Поліпэдыка тыўны экспліцытна-паратаксічны від з далучальнымі часткамі

Пералічальна-размеркавальныя адносіны зрэдку назіраюцца ў канструкцыях з семантычнай і сінтаксічнай аднапланавасцю прэдыкатыўных частак, у якіх паведамляецца пра падзеі, што з'яўляюцца аднолькава магчымымі або немагчымымі (43 %): *Ні садоў, ні палёў* (Янка Брыль); *І дзень – на схіл, і сам бы ў змане* (А. Рызанаў) ці адбываюцца папераменна (36 %): *То вецер на двары, то снег у вокны* (Г. Далідовіч) або ўзаемна выключаюцца (21 %): *То пыл – над полем, то першы снег* (П. Галавач) (рысунк 2.6).

Пры супастаўляльных адносінах частка з эліпсісам дзеяслова ўказвае часцей на статальную лакалізацыю аб'екта: *Зноў ззяе сонца ў небе сінім, // А ў сэрцы – радасць і вясна* (В. Шымук), радзей – на актыўнае дзеянне: *Старшыня са сваіх плячэй на мае перакладае, а я іх (паперы) – у скрыню* (Э. Валасевіч).

Структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне паміж прэдыкатыўнымі часткамі складанага сказа адмяжоўвае семантычныя функцыі кампанентаў, у прыватнасці аб'ект маўленчай дзейнасці ад аб'екта актыўнага дзеяння: *Гэта вельмі важна ведаць, а ў вас пра гэта – нічога* (А. Макаёнак). У дадзеных выпадках выказнік першай часткі ўказвае на лексіка-семантычную групу лексем, якія могуць запаяняць сінтаксічную пазіцыю эліпсаванага выказніка.

Рысунак 2.6. – Поліпрэдыкатыўны экспліцытна-паратаксічны від з пералічальна-размеркавальнымі часткамі

Экспліцытна-гіпатаксічны від (425 адзінак). Да экспліцытна-гіпатаксічнага віду мы адносім поліпрэдыкатыўныя сінтаксічныя адзінкі з эліпсісам дзеяслова з нераўнапраўнымі прэдыкатыўнымі часткамі і экспліцытным спосабам выражэння сінтаксічнай сувязі. У іх значэнне эліпсаванага дзеяслова канкрэтызуецца на аснове аб'ектных, суб'ектных, працэсуальных і розных акалічнасных адносін. Кампенсация сэнсу эліптычнай часткі ажыццяўляецца за кошт лексіка-граматычных сродкаў як галоўнай, так і даданай частак.

У складаным экспліцытна-паратаксічным сказе выказнік можа эліпсавання як у галоўнай, так і ў даданай частцы. Структурна поўная прэдыкатыўная частка звычайна змяшчае лексему, што можа спалучацца з абмежаванай колькасцю дзеясловаў, а гэта выступае вызначальным фактарам кампенсатыі сэнсу сказа.

Найбольшымі кампенсаторнымі здольнасцямі валодаюць складаныя канструкцыі з атрыбутыўнымі і аб'ектнымі адносінамі.

Кампенсаторныя ўласцівасці атрыбутыўных адносін у структуры складанага сказа абумоўлены тым, што даданая частка паясняе суб'ект галоўнай: яго сэнсавое напаяўненне прадвызначае семантыку эліпсаванага дзеяслова: *Спачатку сваю версію, хто вы такія* (А. Федарэнка); *Тут ужэ самога думка бярэ, каб у калгас* (І. Мележ); *І ўсяго ў мяне турбот, // Каб у кватэрах – сонца ўдосталь, // І зеляніны – у дварах, // І ўцехі рознай для малечы* (З. Дудзюк). У большасці ж выпадкаў функцыянаванне падобных канструкцый вызначаецца канстантным характарам семантыкі (у прыватнасці, статальнай лакалізацыі) адной з частак: *Наперадзе за Леснікамі і за Горнам – шааша, брукаваная, шырокая, якая вядзе аж у Плешчаницы* (І. Пташнікаў).

Кампенсаторныя здольнасці аб'ектных адносін праяўляюцца выключна ў тых выпадках, калі даданая частка выконвае функцыю разгорнутага дапаў-

нення ў дачыненні да эліпсаванага выказніка галоўнай часткі: *Галоўнае цяпер – замацаваць моладзь і тых, хто застаўся. Моладзі, зразумела, каб весела, цікава* (А. Дзялендзік) або даданая частка з эліпсісам дзеяслова праецыруецца на поўную: *І цяпер бацькі прададзеных дзяцей не ведаюць, дзе яны і што з імі* (А. Якімовіч); *Нядобра, калі на непакрытую снегам зямлю – мароз* (А. Жук); *Ну, хопіць малоць пустое, – спахапілася Луіза. – Пагавары з ім. Даведайся, што на рабоце ў яго* (Л. Левановіч); *Хіба я вінаваты, што яны з іншага боку* (В. Быкаў).

Не валодаюць кампенсаторнымі ўласцівасцямі дадання часткі, што паясняюць дапаўненне галоўнай часткі. Функцыянаванне такіх сказаў абумоўлена выразна маркіраванай або канстантнай семантыкай часткі з эліпсісам дзеяслова: *Здагадаўся, што небяспека – ад запісак* (І. Мележ); *Я пра тое, што, прымаючы багоў і новую веру, не спяшайцеся дзякаваць Візантыі...* (М. Матукоўскі); *Вельмі можа такое, што яе воўк* (А. Макаёнак). Назіраюцца выпадкі, калі кампенсатыя сэнсу абумоўлена фактарамі анафарычнай замены: *Калі з пошты прынеслі ліст, маці не адразу паверыла, што гэта – ён* (Л. Калюга).

Кампенсаторныя здольнасці даданых акалічэсных частак праяўляюцца ў рознай ступені. Іх выражаны характар уласцівы тым складаным сказам, у якіх дадання часткі паясняюць або эліпсаваны выказнік, або прэдыкатыўную частку ў цэлым.

Да такіх канструкцый адносяцца поліпрэдыкатыўныя адзінкі з даданымі ўмоўнымі часткамі. Указанне на ўмозу, пры якой адбываецца дзеянне галоўнай часткі, спрыяе канкрэтызацыі сэнсу прэдыкатыўнай часткі з эліпсісам дзеяслова: *Калі што якое, то першай чарга на ім...* (А. Жук); *Хоць бы праменьчык, хоць бы каліўца сонца – альбог, устаў бы* (А. Дудараў); *Значыць, не тое і не так, калі без сэрца* (А. Дудараў). Падобныя сказы набываюць адценне выніковасці: *Як толькі ажэнішся – ты без работы* (А. Дудараў); *Рэдкі чэзлы ўзлесак. Ізноў пясчаня еысла. Не абыдзеш – кар’ер. Калі напразткі – зноў поўныя басаножкі пяску* (І. Багданава); *Які ж ён добры, гэты добры дзень, // Калі адной і ўраніцу, і ўвечар* (М. Шабовіч); *Ты будзеш жыць шчасліва і багата, // Калі над хатай – буслава гняздо* (П. Панчанка).

Універсальны характар поліпрэдыкатыўных канструкцый з эліпсісам дзеяслова з даданымі часткамі месца тлумачыцца фактарам канстантнай маркіроўкі семантыкі ў іх. Прасторавыя адносіны могуць рэалізавацца і з дапамогай выключна кампанента з лакатыўным значэннем, сінтаксічныя ж адносіны паміж галоўнай і даданай часткамі толькі ўдакладняюць і без таго выразную семантыку: *Куды Ягоравіч – // Туды і табунок белапёрых* (В. Карамазаў); *А дзе ступіў ён – след глыбокі // На вераску. І на пяску* (А. Бялёвіч); *Там, дзе палала зарніца, і попел і пыл* (З. Бядуля); *Там, дзе быў сямейны парог, // Курганкі абгарэлай цэглы // У баку ад вялікіх дарог* (Л. Дайнека).

Кампенсаторная функцыя даданай мэтавай часткі праяўляецца выключна пры ўмове, калі яна выконвае ролю разгорнутай акалічнасці мэты пры выказніку: *Матруна – на луг, каб скласці сена* (С. Грахоўскі). Функцыянаванне поліпрэдыкатыўных канструкцый з даданай мэтавай часткай, што паясняе змест акалічнасці мэты галоўнай часткі, абумоўлена выразнай маркіроўкай семантыкі: *Дак ці жонка на тое, каб глядзець на яе* (І. Мележ); *У рэспубліцы ўсе ўмовы для таго, каб атрымаць добрую адукацыю* («Звязда»).

Функцыянаванне поліпрэдыкатыўных канструкцый з даданымі прычынна-выніковымі часткамі абумоўлена таксама фактарам семантыка-сінтаксічнага ўзаемадзеяння. У іх змест галоўнай часткі змяшчае падставу для зместу даданай, а калі да ўсяго дадаць фактар анафарычнай пераемнасці ў падобнага роду канструкцыях, то кампенсаторныя здольнасці набываючы выражаны характар: *У Міколы не атрымалася будаўніком, дык ён назад, у вёску* (М. Капыловіч).

Кампенсаторная функцыя даданых часавых частак магчымая выключна пры ўмове, калі даданая часавая частка выконвае ролю адсутнай акалічнасці пры эліпсаваным выказніку галоўнай, і пры гэтым назіраецца ўзаемадзеянне лексем, што запаўняюць розныя сінтаксічныя пазіцыі: *Мы сяброў дарагіх у шлях далёкі, калі яблыні цвілі* (Г. Марчук); *Калі толькі стала трэсці і насыпаліся трэскі, // Мы ў садок тады са страху. // Паглядзім – ні сцен, ні даху* (А. Пысін); *Не паспее адпачыць, абмыцца, адаспацца, як энёў у дарогу дальнюю* (І. Новікаў).

У канструкцыях, дзе даданая часавая частка паясняе або ўдакладняе акалічнасць галоўнай часткі, кампенсаторную функцыю выконвае манафункцыянальны семантычны кампанент (у прыватнасці, лакатыў, дырэктыў-фініш і інш.), які выразна маркіруе семантыку эліпсаванага дзеяслова: *Дзед Апанас і Мікіта ў вёску позна, калі ўжо сёбра сцямнелася* (Б. Мікуліч).

Кампенсаторная функцыя даданай часткі з прычыннымі адносінамі рэалізуецца выключна пры ўмове, калі даданая частка выступае як разгорнутая акалічнасць прычынны пры выказніку: *Тады ў абледзянелым, абснежаным і абветраным стэпе небакраю не было, бо – як вокам кінуць, – снег, снег...* (Б. Мікуліч); *І ці дзіва, чаго яму думаць, калі ў яе – чалавек, а ў яго – жонка* (І. Мележ). Манафункцыянальны семантычны кампанент у структуры падобнага сказа выконвае кампенсаторную функцыю самастойна: *Тут няма ніколі сонца, бо ніводнага аконца* (А. Пысін).

Унікальны характар поліпрэдыкатыўных сінтаксічных адзінак з эліпсісам дзеяслова з уступальнымі, параўнальнымі адносінамі, а таксама часткамі меры і ступені абумоўлены тым фактарам, што названыя адносіны фарміруюцца на аснове ўзаемадзеяння зместу галоўнай і даданай частак. Функцыянаванне іх вызначаецца выразнай маркіроўкай або канстантным характарам семантыкі прэдыкатыўнай часткі з эліпсісам дзеяслова: *уступальныя: Хоць і мароз – сляза на вочы* (М. Стральцоў); *Куды ні глянь – адны крыжы...* (М. Шабовіч);

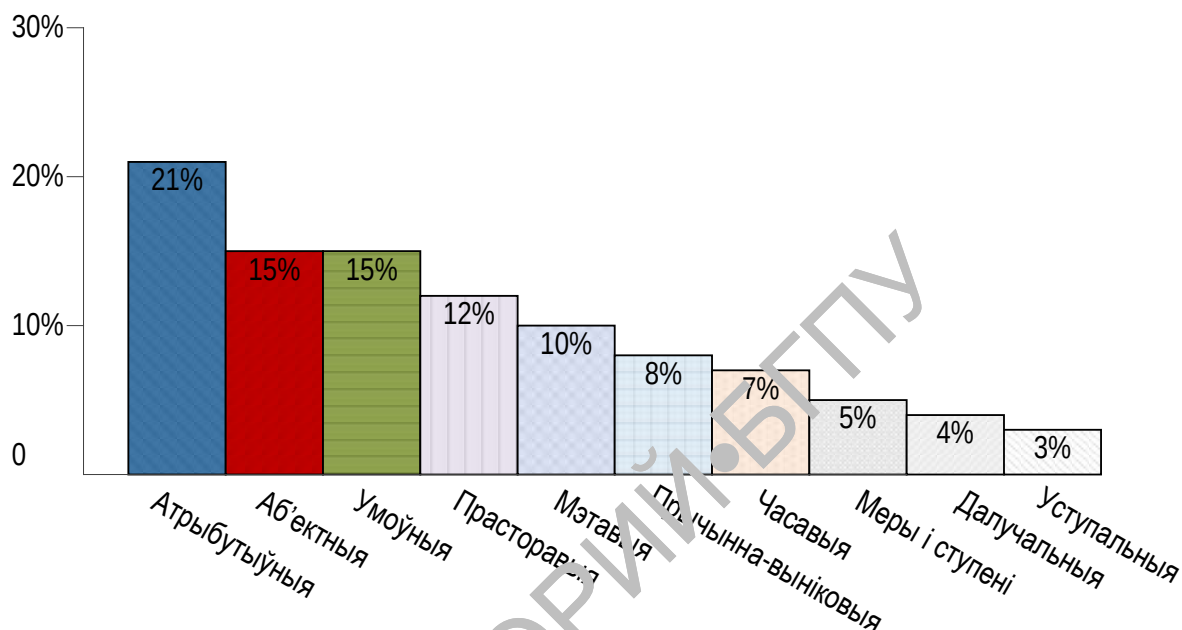
Краснадворскі клуб быў заўсёды поўным, хоць у вёсцы – дваццаць тры двары. Сюды прыходзіла маладзь з вёсак Медзенка, Высокая Гара і Старыя Гумны. Школы ў гэтых вёсачках зачынілі, і маладыя сем'і паціху з'язджаюць («Сяброўка»), **меры і ступені**: І крыху пацішэлая гаворка // Жвавей, жвавей, бы з горкі ручаёк (А. Пысін); Тады, як і зараз, голад у хаце, // Аж нейкая жаласць за сэрца бярэ (З. Бядуля); Як пацягне, як рване, // Ажно гул у вудзільне (А. Пысін); Чым ты гэтак напалоханы, што адразу за пісталет (Кузьма Чорны); За-рагатала полымя ў той ступе, // Аж іскры на гумно (А. Пысін), **параўнальныя**: А дым густой завесай, // Нібы гарыць вялікі весні сад (Я. Янішчыц). У падобных канструкцыях структурна-сэнсавае ўзаемадзеянне паміж сінтаксічнай пазіцыяй эліпсаванага выказніка і даданай часткай паслабленае.

Часам назіраюцца выпадкі, калі паміж эліптычнай і поўнай часткамі уста-лёўваюцца далучальныя адносіны. У такіх сказах эліптычнымі з'яўляюцца як далучаемая, так і далучальная часткі: *Нервы былі сабраны ў кулак. Сэрца калаці-лася так, што, здавалася, яго ўдары маглі пачуць ворагі. Аднак мы моўчкі падышлі да патрульных, якія стаялі ля абочыны. Сярод іх – доўгі шыракаплечы афіцэр у высокай шэрай шапцы, і гэта яшчэ больш нас насцярожвала* (І. Новікаў); *У хуткім часе мы – дадому, і гэта час падавала* (ЛіМ). Эліптычнымі могуць быць і дзве прэдыкатыўныя часткі пры ўмове, што семантыка кожнай з іх дастаткова выразная: *Ля хаты Іванчыхаўца – безліч рознай снасці, скрынь, і ўсё гэта – дзе папала* (П. Кавалёў). Аднак неабходна адзначыць, што адносная аўтаномнасць далучальных частак надае структурна-сэнсавому ўзаемадзеянню паміж імі паслаблены характар. У падобных сказах звычайна ёсць паказчык семантыкі – гэта, як правіла, кампанент з лакатыўным значэннем.

Паміж эліпсаваным і выражаным выказнікам у складаных сказах з далучальнай сувяззю ўсталяваюцца самыя розныя адносіны: эліпсаваная лексема можа быць сінанімічнай у адносінах да выражанай, а можа нават дубліраваць яе: *Іван Петровіч увесь час – пра зрыў нарыхтовак, і гэтыя думкі не давалі яму спакою* («Беларуская маладзёжная»); *Поле, лес, прасторы – птушынымі галасамі, а ў звоне гэтым чулася паўната жыцця* (Б. Сачанка). Гэты фактар выступае ў якасці галоўнага пры функцыянаванні складаных канструкцый з далучальнай сувяззю паміж часткамі з эліпсісам дзеяслова. Такая з'ява мае падабенства з анафарычным эліпсісам. Розніца паміж імі заключаецца ў форме дубліравання лексем – у сказах з анафарычным эліпсісам лексема дубліруецца займеннікам, у эліптычных сказах з далучальнымі часткамі лексема змяняе лексіка-граматычны клас. Найбольш выразныя сярод аналізуемых канструкцый сказы з семантыкай статальнай лакалізацыі, таму яны часцей выкарыстоўваюцца ў творах мастацкай літаратуры, публіцыстыцы.

Частотнасць складаных канструкцый экспліцытна-гіпатаксічнага віду з эліпсісам дзеяслова залежыць ад кампенсаторных уласцівасцей сінтаксічных

адносін, што ўсталёўваюцца паміж прэдыкатыўнымі часткамі. Універсальны характар набываюць экспліцытна-паратаксічныя канструкцыі з адносінамі: атрыбутыўнымі (21 %), аб'ектнымі (15 %), умоўнымі (15 %), прасторавымі (12 %), мэтавымі (10 %). Унікальнымі з'яўляюцца выпадкі з прычынна-выніковымі (8 %), часавымі (7 %), меры і ступені (5 %), далучальна-азначальнымі (4 %), уступальнымі адносінамі (3 %) (рысунак 2.7).

Рысунак 2.7. – Поліпрэдыкатыўны экспліцытна-гіпатаксічны від

Імпліцытна-гіпатаксічны від (394 адзінкі). Да імпліцытна-гіпатаксічных канструкцый мы адносім поліпрэдыкатыўныя адзінкі з эліпісам дзеяслова з сінтаксічна нераўнапраўнымі прэдыкатыўнымі часткамі і імпліцытным спосабам выражэння сінтаксічнай сувязі. Нязначныя кампенсаторныя здольнасці падобных канструкцый абумоўлены паслабленай сінтаксічнай сувяззю паміж прэдыкатыўнымі часткамі. Функцыянаванне канструкцый падобнага віду ў нязначнай ступені вызначаецца фактарам сэнсавага ўзаемадзеяння прэдыкатыўных частак. У большасці выпадкаў семантыка канструкцыі маркіруецца кампанентам, што мае манафункцыянальны характар, напрыклад дырэктыў-старт або лакатыў: *Сцяпан заявіў: трэба ў Юравічы ці ў Загалле* (І. Мележ); *Я ж казаў – ніякіх дыверсій у самой Оршы* (М. Матукоўскі). Універсальны характар набываюць канструкцыі з атрыбутыўнымі і аб'ектнымі адносінамі. У такіх сказах маркіроўка семантыкі канстантная: *Толькі ведай: такое (шлюб) – наvekі* (У. Караткевіч); *Міканор бачыў: на другім баку – такія ж постаці, такія ж сарочкі і хусткі* (І. Мележ); *Неўзабаве ўсю вёску абляцела вестка: у Петраградзе – рэвалюцыя* (М. Зарэцкі).

Кампенсаторныя здольнасці ў нязначнай ступені ўласцівыя імпліцытна-паратаксічнаму віду канструкцый з акалічнаснымі адносінамі. Гэта абумоўлена

фактарам анафарычнай адсылкі, якая ўласцівая ў большай ступені сказам з прычынна-выніковымі адносінамі: *Маю сына аднаго – // Для яго ўсё, для яго* (З. Бядуля); *Вось тады і ўзнікла такая маўклівая дамоўленасць: скончацца сілы – улес. Прастрэлілі ногі – улес* (А. Дудараў); *Два месяцы быў у акружэнні, выйшаў са зброяй. Праверка – радавым у строй* (А. Дудараў). У эліптычных канструкцыях з умоўна-выніковымі адносінамі ў большай ступені назіраецца ўзаемадзеянне паміж зместамі прэдыкатыўных частак: *У Ялце Нэля ўладкавалася на кватэру. Два прыпынкі на аўтобусе – і мора* (Г. Багданава); *Не палягчэе – трэба па знахарку* (І. Мележ); *Аж смешна! Які-небудзь вывіх на зямлі – усё на нас* (А. Дудараў); *Варта толькі выткнуцца – адразу пад рэвальверы* (І. Мележ).

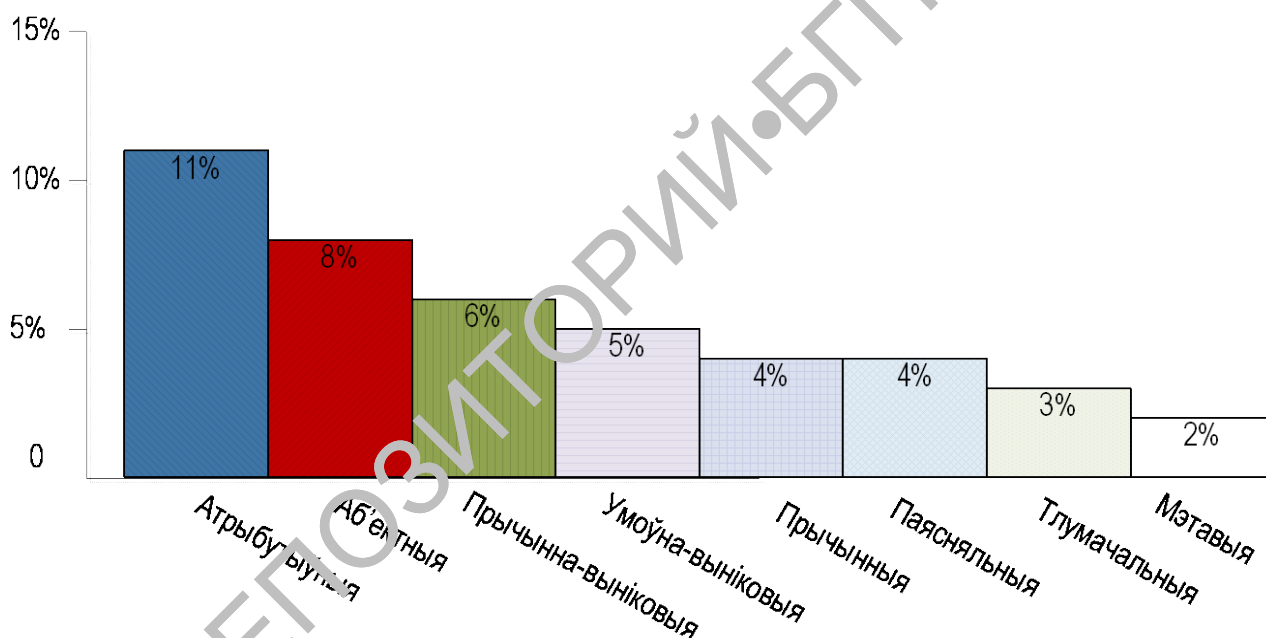
У імпліцытна-гіпатаксічных складаных сказах з прычыннымі адносінамі эліптычнымі могуць быць як галоўная, так і даданая часткі. Узмоцненае структурна-сэнсавое ўзаемадзеянне назіраецца ў канструкцыях з недастатковасцю колькаснага складу эліптычнай часткі: *Сэрца ў Петрава ёкнула: ці не сюды, у істопку?* (В. Быкаў). У большасці выпадкаў функцыянаванне падобных канструкцый абумоўлена канстантнай маркіроўкай сямантыкі эліптычнай часткі: *І ўжо быў кінуцца гатовы, // Але... адразу і абмяк: // А з гэтай... гэтай тады як?* (А. Бачыла); *Ісці – ні сумненняў, ні жалю – // Пад полагам выспелых зор: // За кожную новую даллю – такі неабмежаваны прастор* (Я. Янішчыц); *На погарбы магіл // Зірнуў і выцер вочы: // Дарожны душы пыл* (А. Вялюгін); *Можна ашалець, з глузду з'ехаць – шостае камісія за чатыры месяцы* (А. Петрашкевіч); *Колецца ў ногі: на сцежцы жыві і вострыя каменьчыкі – увесь дзень да вечара шалеў вецер, панавыдзімаў няск. Алёшка не баіцца гэтага: усю вайну, усе тры гады, ад снегу да снегу, босы* (І. Пташнікаў); *Гэта дужа імпанавала палітычным устаноўкам: чалавек з Расіі* (Б. Мікуліч).

Унікальны характар імпліцытна-паратаксічных канструкцый з мэтавымі адносінамі абумоўлены тым фактарам, што ў такіх сказах асноўная роля ў выражэнні належыць выказнікам прэдыкатыўных частак, што немагчыма пры эліпсісе дзеяслова ў адной з іх: *Міхась сабраў мужчын: трэба было ў лес* (К. Грыневіч); *Вечарам уся вёска была ў Мікалая: мабілізацыя на фронт* (А. Кулак).

Паміж часткамі імпліцытна-гіпатаксічных складаных *безэквівалентных* сказаў усталёўваюцца паясняльныя або тлумачальныя адносіны. Такія сказы звычайна маюць канстантную сямантыку ў эліптычнай частцы, што забяспечвае ім свабоднае функцыянаванне: *Вагонны лёс такі: // Адны – на шлях галоўны, // Другія – ў тупікі* (А. Грачанікаў); *Як не было – // Шчаслівых дзён і страт: // Упрыскач – за пражытымі гадамі* (А. Грачанікаў); *Хто гукне ёй услед? Не, стаю на сваім: крылы – птушкам, зорам – неба...* (Т. Бондар). Эліпсіс можа быць як у галоўнай, так і ў даданай частцы, аднак характар структурна-сэнсавых адносін пры гэтым не мяняецца: *Крыж-накрыж вогненныя трасы – // Машина ў небе ці касцёр* (А. Вялюгін); *У суседа – бяседа: // П'юць мядок-салаток* (Я. Кру-

пенька); *Турботны чалавек: за ўсіх – клопаты* (П. Глебка); *Прачнуўся – хата вясковая, ходзікі на сцяне* (А. Дудараў); *Іду, бачу: след нейкі свежы пад вашу хату* (Кузьма Чорны); *Азірнуўся коса дзед – // Прад вачыма пісталет. // Дзед ажно разявіў рот – трапіў к дзеўцы ў пераплёт* (А. Астрэйка); *Выходзіць, праўду кажуць людзі: дзеля дачкі вы гэтак з ім* (А. Бачыла); *Хвартухоў у бабкі – розна, вышываных, // Белых, ясных, сініх, дарагіх і таньных: // Гэтыя – на будзень, тыя – пад кудзелю, // гэтыя – ў гасціну, тыя – на нядзелю* (Л. Геніюш); *Цудоўны клуб пабудаваў калгас, – // У ім хор, і драмгурток* (У. Корбан).

Сярод складаных сказаў імпліцытна-гіпатаксічнага віду (43 %) высокую ступень частотнасці маюць канструкцыі з адносінамі атрыбутыўнымі (11 %), аб'ектнымі (8 %). Нізкую ступень частотнасці маюць канструкцыі з прычынна-выніковымі (6 %), умоўна-выніковымі (5 %), прычыннымі (4 %), паясняльнымі (4 %), тлумачальнымі (3 %), мэтавымі адносінамі (2 %) (рысунк 2.8).

Рысунк 2.8. – Поліпрэдыкатыўны імпліцытна-гіпатаксічны від

Камбінаваны від (205 адзінак). У творах мастацкай літаратуры і публіцыстыцы назіраюцца складаныя канструкцыі з эліпсісам дзеяслова камбінаванага віду. Нягледзячы на тое, што ім уласцівы разнастайныя сінтаксічныя сувязі і адносіны, функцыянаванне іх абумоўлена фактарамі канстантнай маркіроўкі семантыкі, манафункцыянальным характарам паказчыка семантыкі, анафарычнай адсылкай і інш.

Манафункцыянальны характар паказчыка семантыкі надае сэнсу сказа выразную маркіроўку, парадак падзей і ўзаемаадносіны ў якіх рэгулююцца сінтаксічнымі адносінамі: *Якую б даль пазнаць ні давялося, – // А ўсё ж навуку пройдзеце адну: // З драбнюткага зярнятка – ўсе калоссі, // І толькі плуг уздыме цаліну* (А. Пысін). Анафарычная адсылка да кампанента сказа або прэдыкатыўнай часткі

дазваляе пазбегнуць паўтору: *І калі ўздумаеш пра замуж – то знай: з любым – але не з ім* (Н. Гілевіч); *У гаворцы непрыкметна даехалі да лесу, пад якім дарога разыходзілася на дзве: адна – у адзін бок лесу, другая – у другі* (І. Мележ).

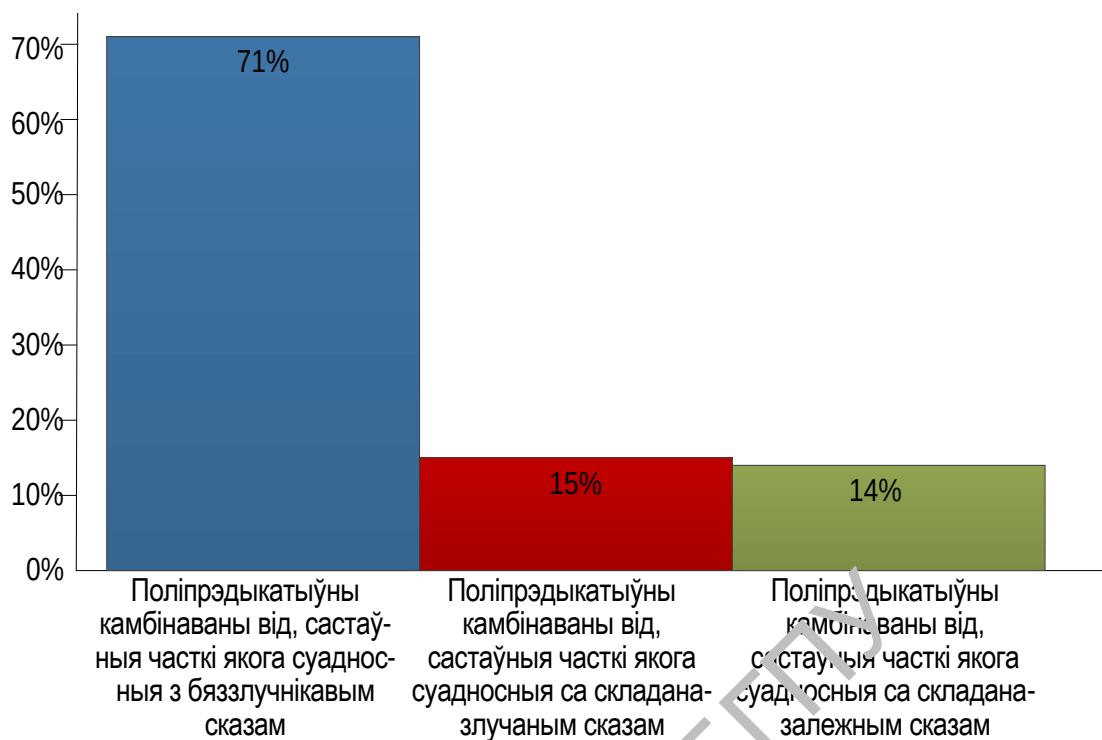
Найбольш часта назіраюцца камбінаваныя канструкцыі з эліпсісам дзеяслова, суадносныя з бяззлучнікавым сказам. У падобных канструкцыях састаўныя часткі могуць выступаць як складаназлучаныя: *І толькі ён за рог паверне – // Насустрэч шумная рака, // А там, далей – дэпо, майстэрні* (А. Жаўрук) або складаназалежныя: *Дзеці да яго: скажаш, дзе наша мама* (А. Кулакоўскі); *Я ледзьве не ўскокваю ад радасці, бо ўраз адчуваю: гэта па нас* (В. Быкаў). Функцыянаванне падобных канструкцый абумоўлена канстантнай маркіроўкай семантыкі або анафарычнай адсылкай.

Функцыянаванне камбінаваных складаных канструкцый, суадносных са складаназлучаным сказам, абумоўлена пераважна канстантнай маркіроўкай семантыкі: *Ён кінуў позірк на Альжбету – // І сэрца кроіць боль скразны: // Амаль нічога – ані следу // Ад той дзяўчынкі з той вясны* (Н. Гілевіч); *Андрэй ведаў, што ад Насці, свавольнай і дзёрзкай, можна чакаць усяго. Пацалункаў і аплявуху, але такое – пра Васіля Зімаўца?* (В. Карамызаў); *Думаў, што ты там будзеш, а ты да сваіх* (Б. Мікуліч); *За вёскай – прыгожае возера, і каля яго – невялікая леснічоўка, якая хаваецца ў зеляніне маладога хвойніка* (М. Калачынскі).

Камбінаваныя складаныя канструкцыі, аформленыя ў выглядзе складаназалежнага сказа, характарызуюцца выразнай маркіроўкай сэнсу ў адной з прэдыкатыўных частак з дапамогай манафункцыянальнага семантычнага кампанента: *Як толькі раніца на зямлю, сонца промнямі зайграе, – усё прачынаецца і ажывае* (Я. Крупенька).

Паводле падлікаў, сярод поліпрэдыкатыўных канструкцый камбінаванага віду эліпсіс дзеяслова найчасцей назіраецца тады, калі састаўныя часткі аформлены ў выглядзе: бяззлучнікавай канструкцыі (71 %), значна радзей складаназлучанай (15 %) або складаназалежнай канструкцый (14 %) (рысунак 2.9).

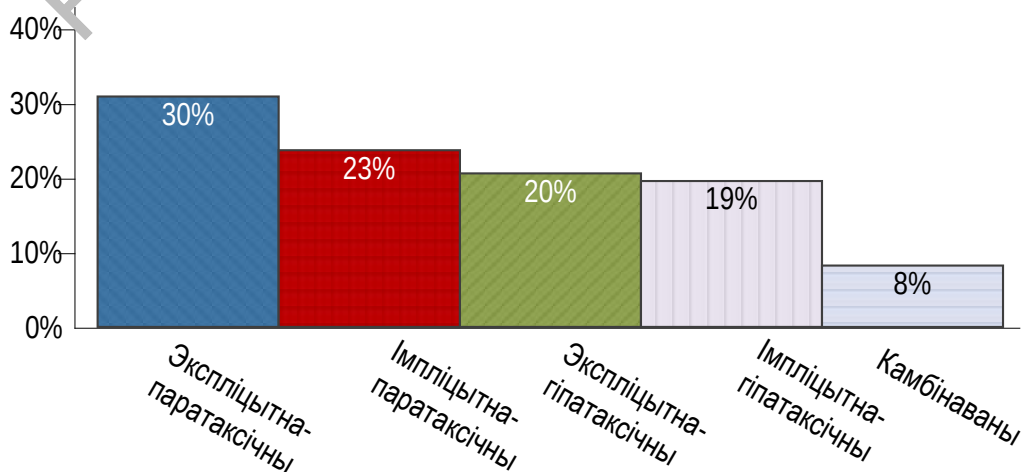
Вывады. Часцей эліпсіс выказніка назіраецца ў поліпрэдыкатыўных сінтаксічных канструкцыях. Універсальнасць падобнай з’явы абумоўлена структура-сінтаксічнымі фактарамі: канстантнай маркіроўкай семантыкі або манафункцыянальным характарам паказчыка семантыкі ў адной з прэдыкатыўных частак, анафарычнай адсылкай да кампанента адной з прэдыкатыўных частак або да прэдыкатыўнай часткі ў цэлым, узаемадзеяннем кампанентаў з рэфэрэнтным значэннем пры супраціўных адносінах, даданымі часткамі, што выконваюць ролю разгорнутага дапаўнення або акалічнасці ў адносінах да эліпсаванага выказніка галоўнай часткі (пры аб’ектных або акалічнасных адносінах), узаемадзеянне кампанентаў у якіх ажыццяўляецца на аснове сінтаксічных сувязей і адносін, што ўласцівы поліпрэдыкатыўнай сінтаксічнай адзінцы.

Рысунак 2.9. – Поліпрэдыкатыўны камбінаваны від

Эліпсіс дзеяслова назіраецца ў імпліцытна-паратаксічным, імпліцытна-гіпатаксічным, экспліцытна-паратаксічным, экспліцытна-гіпатаксічным і камбінаваным відах складаных сказаў. Пры гэтым эліптычнай можа быць адна прэдыкатыўная частка або ўсе

Даследаванне дазваляе зрабіць градацыйную класіфікацыю структурных відаў складаных канструкцый з эліпсісам дзеяслова. Да найбольш частотных адносяцца экспліцытна-паратаксічны (30 %), імпліцытна-паратаксічны (23 %), экспліцытна-гіпатаксічны (20 %), імпліцытна-гіпатаксічны (19 %), камбінаваны від (8 %) (рысунак 2.10). Частата падобных канструкцый тлумачыцца структура-сінтаксічнымі фактарамі.

Рысунак 2.10. – Поліпрэдыкатыўны тып: частотнасць відаў

Сінтаксічная і сэнсавая аднапланавасць (адносіны сумеснасці і спалучальныя) прэдыкатыўных частак імпліцытна-паратаксічнага, імпліцытна-гіпатаксічнага і экспліцытна-паратаксічнага відаў, а таксама цесная семантычная ўзаемаабумоўленасць і ўзаемазвязанасць прэдыкатыўных частак складаназалежнага сказа дазваляюць кампенсавать эліпсаваны дзеяслоў, што стварае ўмовы для свабоднага функцыянавання канструкцый у мове.

2.2 Звышфразавы тып

У якасці кампенсаторных кампанентаў часта выступаюць сінтаксічныя адзінкі ў структуры звышфразавога адзінства – самастойныя сказы або парцэляваныя канструкцыі. Такія адзінкі выступаюць у якасці кампенсаторных і прызначаны «здымаць сэнсавую і сінтаксічную неадназначнасць розных сінтаксічных канструкцый» [320, с. 435]. Базавы апарат даследавання падобных з'яў грунтуецца на тэарэтычных і метадалагічных прынцыпах тэорыі тэксту, што дазваляе выявіць функцыянальную тоеснасць сінтаксічных адзінак. Асноўным тыпалагічным параметрам выступае характар адносін паміж кампанентамі ў структуры звышфразавога адзінства – логіка-семантычных, сінтаксічных або семантыка-сінтаксічных. Агульныя метадалагічныя прынцыпы абумоўліваюць мэту даследавання ў раздзеле – выявіць кампенсаторныя ўласцівасці кампанентаў тэксту і разнавіднасці сінтаксічных, логіка-семантычных і семантыка-сінтаксічных адносін, на аснове якіх названая функцыя рэалізуецца, зрабіць іх структурную тыпалогію на аснове ступені праяўлення кампенсаторных уласцівасцей.

2.2.1 Эліптычная і поўная канструкцыі ў структуры звышфразавога адзінства

У структуры звышфразавога адзінства даволі часта нараўні з эліптычнымі функцыянуюць і поўныя сінтаксічныя адзінкі, якія ўдакладняюць семантыку эліптычнага сказа і дазваляюць пазбягаць яго двухсэнсоўнасці. Свабоднае функцыянаванне канструкцый з эліпсісам дзеяслова тыпу *А цяпер – то адзін, то другі, і ўсё больш з начальства* (А. Петрашкевіч); *Хай мо хто б маладзейшы* (І. Мележ); *У цябе ж сэрца* (А. Дудараў) забяспечваюць кампаненты тэксту, кампенсаторная функцыя якіх рэалізуецца на аснове розных відаў логіка-семантычных і семантыка-сінтаксічных адносін (1035 адзінак).

Логіка-семантычныя адносіны. Логіка-семантычныя адносіны паміж эліптычнымі і поўнымі сказами ў структуры звышфразавога адзінства адлюст-